

I. SOCIALINĖ PSICHOLOGIJA

ANKSTYVOSIOS NEADAPTYVAUS ELGESIO IŠTAKOS: SOCIALINIS KOGNITYVINIS POŽIŪRIS

Prof. dr. Gintautas Valickas

Vilniaus universitetas, Filosofijos fakultetas, Bendrosios psichologijos katedra
Didlaukio g. 47, 2057 Vilnius
Telefonas 2675254
Elektroninis paštas gintautas.valickas@fsf.vu.lt

Pateikta 2003 m. vasario 10 d.

Parengta spausdinti 2003 m. gegužės 7 d.

Santrauka

Straipsnyje, remiantis socialine kognityvine prieraišumo teorija, analizuojami įvairūs vidinių „darbo“ modelių aspektai: 1) samprata ir struktūra (pagrindiniai komponentai ir hierarchijos ypatumai); 2) formavimasis bei funkcionavimas (atvirumas pokyčiams ir stabilumas); 3) aktyvacija ir panaudojimas (aktyvaciją lemiantys veiksniai); 4) funkcijos (daromas poveikis tarpasmeninės sąveikos suvokimui ir atkūrimui, emociniams išgyvenimams, asmenybės planams ir konkrečioms reakcijoms); 5) „darbo“ modelių ypatumai bei neadaptyvaus elgesio pasireiškimas (kaip suformuoti „darbo“ modeliai gali paskatinti agresyvų elgesį). Apibendrinant pabrėžiama, kad socialiniu kognityviniu požiūriu neadaptyvų elgesį galima vertinti kaip nesaugaus prieraišumo vidinių „darbo“ modelių funkcionavimo padarinį.

Pagrindinės sąvokos: vidiniai „darbo“ modeliai, kognityvinės – afektyvios reprezentacijos, neadaptyvus elgesys

Įvadas

Šiuo metu visuotinai pripažįstama, kad neadaptyvaus elgesio ištakos dažnai slypi ankstyvoje vaikystėje. Šių ištakų atskleidimas – labai svarbus uždavinys, nes tik žinodami, kaip ir kodėl atsiranda įvairūs elgesio nukrypimai, nustatę žmogaus minčių, emocinių išgyvenimų bei elgesio raidos logiką, galėsime pasirinkti ir pritaikyti efektyviausias poveikio priemones. Ankstyvųjų raidos etapų reikšmę vėlesniam asmenybės elgesiui pabrėžia įvairių psichologijos kryptų atstovai, nors, be abejonės, ankstyvosios patirties ir vėlesnio elgesio ypatumų ryšys interpretuojamas nevienodai. Socialinės kognityvinės krypties atstovai šį ryšį aiškina remdamiesi J. Bowlby prieraišumo teorija. Kaip rašo šios teorijos autorius, prieraišumas yra nepriklausoma elgesio sistema (panaši į maitinimosi, poravimosi arba tyrinėjimo), kuri reguliuoja kūdikio santykius su tėvais ir užtikrina jo fizinį ir psichologinį saugumą (Bowlby, 1969). Manoma, kad svarbiausias evoliucinį pagrindą turinčios prieraišumo sistemos tikslas – išlaikyti silpnus ir pažeidžiamus kūdikius šalia tėvų, ypač tada, kai kyla koks nors pavojus arba grėsmė. Prieraišumo sistemą sudaro tam tikras alternatyvių elgesio būdų rinkinys (pvz., verkimas, rėkimas, kabinimasis ir kitoks „signalizavimas“), kuris natūralios atrankos procese tapo tinkamomis reakcijomis į grėsmę arba artėjantį pavojų. Kada kūdikio ir tėvų tarpusavio santykiams trūksta jautrumo, emocinės šilumos, pasitikėjimo, gali įsivyrėti antrinės sąlyginės elgesio formos (pvz., nerimastingas kabinimasis į tėvus, nerimastingas budrumas arba ankstyva nepriklausomybė) (Rothbard, Shaver, 1994). Šios sąlyginės elgesio formos gali būti

adaptyvios, jeigu jos greitai išnyksta (pvz., praėjus pavojui arba grėsmei), tačiau kai jos naudojamos dažnai, vėliau gali kilti įvairių adaptacijos problemų.

Esminė prieraišumo teorijos prielaida yra ta, kad prieraišumo sistema leidžia sukurti vidinius „darbo“ modelius, kurie reprezentuoja asmenybės „Aš“, prieraišumo objektus, taip pat asmenybės ir prieraišumo objektų tarpusavio sąveiką (tipiškus jos padarinius). Kaip teigia J. Bowlby, kiekvienas individas susikuria aplinkinio pasaulio ir savojo „Aš“ vidinius „darbo“ modelius, kuriais remdamasis suvokia socialines situacijas, numato ateities įvykius, kuria savo veiklos planus ir pan. (Bowlby, 1975). Kitaip tariant, remiantis „darbo“ modeliais konstruojamas asmenybės socialinis pasaulis.

Vidinių „darbo“ modelių samprata ir struktūra

Vidinius „darbo“ modelius galima apibūdinti kaip savojo „Aš“, kitų žmonių bei socialinio pasaulio vidines reprezentacijas, kurios formuojasi pakartotinos patirties su prieraišumo objektais pagrindu ir yra saugomos ilgalaikėje atmintyje. Vidiniai „darbo“ modeliai daug kuo panašūs į kitus kognityvinius darinius (pvz., schemas, scenarijus arba prototipus), tačiau, palyginti su kitomis vidinėmis reprezentacijomis, „darbo“ modeliai yra sudėtingesni, nes apima ne tik kognityvinius, bet ir afektyvius patirties aspektus, be to, jie grindžiami tarpasmenine sąveika (Berman, Sperling, 1994; Rothbard, Shaver, 1994; Shaver et al., 1996).

Kaip pabrėžia kai kurie autoriai, vidinius „darbo“ modelius sudaro keturi tarpusavyje susiję komponentai (Collins, Read, 1994): 1) socialinių sąveikų autobiografinė atmintis; 2) įsitikinimai ir lūkesčiai apie save bei kitus tarpasmeninės sąveikos dalyvius; 3) tikslai, kurie lemia žmogaus elgesio ypatumus socialinės sąveikos situacijomis; 4) elgesio planai ir strategijos, kurios padeda siekti išskeltų tikslų ir įveikti distresą, kai tikslų pasiekti nepavyksta. Autobiografinė atmintis atspindi santykių su prieraišumo objektais patirtį, savo ir kitų žmonių elgesio interpretacijas, vertinimus ir t. t. Dėl emocinės prieraišumo patirties ši atmintis turi stiprius afektyvius komponentus. Žinios apie savąjį „Aš“, kitus žmones bei tarpasmeninę sąveiką labai sudėtingos. Jos dažniausiai apima tam tikrus įsitikinimus (pvz., „mano motina yra šalta ir uždara“, „niekada negalima pasitikėti nepažįstamais žmonėmis“) ir lūkesčius (pvz., „manęs niekas niekada iš tikrųjų nemylės“). Minėtos žinios yra įvairaus abstraktumo laipsnio, jos gali būti grindžiamos tiek tiesiogine, tiek netiesiogine patirtimi (stebint kitų žmonių elgesį).

Pagrindinis prieraišumo sistemos tikslas – sukurti ir išlaikyti saugumo jausmą – pasiekiamas įgyvendinant nedidelius specifinius tikslus (pvz., atkreipti į save motinos dėmesį, turėti artimą draugą). Kartu reikia pridurti, jog skirtingų žmonių vidiniai „darbo“ modeliai gali reprezentuoti skirtingus specifinius tikslus. Pavyzdžiui, žmonės, kuriems būdingi skirtingi prieraišumo stiliai, siekdami artimų tarpusavio santykių su kitais gali pirmiausiai stengtis išlaikyti savo autonomiją, siekti aplinkinių pritarimo arba vengti jų atstūmimo. Paskutinis „darbo“ modelių komponentas – tai elgesio strategijos ir planai, grindžiami pasikartojančiomis tarpusavio sąveikomis su prieraišumo objektais. Jie gali būti saugomi atmintyje „jeigu – tada“ forma. Šie elgesio planai reprezentuoja tam tikrą reakcijų arba veiksmų nuoseklumą siekiant kokio nors tikslo (pvz., gali būti kuriami individualūs planai, kaip susidoroti su stresinėmis situacijomis, kaip pasiekti psichologinio komforto būseną, išlaikyti savojo „Aš“ autonomiškumą ir pan.). Elgesio planai gali būti aktyvinami automatiškai, kai žmogus susiduria su specifiniais orientuojančiais stimulais arba patiria stiprius emocinius išgyvenimus.

Vidiniai „darbo“ modeliai turi sudėtingą hierarchinę struktūrą (Bretherton, 1991; Feeney, Noller, 1996; Collins, Read, 1994; Shaver et al., 1996). Manoma, kad šios hierarchijos viršuje yra bendriausios savojo „Aš“ ir kitų žmonių reprezentacijos, kurios yra abstrahuotos nuo konkrečios tarpusavio santykių patirties ir gali būti pritaikytos įvairiems tarpasmeninės sąveikos atvejams. Vidutinę padėtį hierarchijoje užima specifiskesnės reprezentacijos, atitinkančios tam tikras bendravimo sritis (pvz., bendravimą su šeimos nariais arba bendraamžiais). Hierarchijos apačioje esančios reprezentacijos atspindi tarpusavio santykius su konkrečiais asmenimis (pvz., vaiko – tėvo, vaiko – brolio, vaiko – draugo bendravimą). Pagal bendrą taisyklę kognityvinės–afektyvios reprezentacijos, esančios „darbo“ modelio hierarchijos viršuje,

gali būti pritaikomos įvairiausioms situacijoms, bet jos mažiau tinkamos prognozuoti tarpusavio santykių pobūdį kokioje nors konkrečioje situacijoje. Kita vertus, reprezentacijos, užimančios žemesnę padėtį hierarchijoje, leidžia gerai numatyti specifinius tarpasmeninius santykius, bet blogiau tinka vertinant apibendrintus tarpasmeninių santykių aspektus.

Vidinių „darbo“ modelių susidarymo ir funkcionavimo ypatumai

Vidiniai „darbo“ modeliai susidaro kūdikiui bendraujant su žmonėmis, užtikrinančiais jo fizinį ir psichologinį saugumą (šiuo atveju esminį vaidmenį atlieka prierašumo objektų jautrumas kūdikio dėmesio, komforto ir padaršinimo reikmėms). Manoma, kad ankstyvoje vaikystėje „darbo“ modeliai yra santykinai lankstūs ir atviri pokyčiams, jeigu pasikeičia vaiko priežiūros ypatumai (dėl to ir vartojamas terminas „darbo“). Tačiau jeigu tarp vaiko ir tėvų (arba juos pakeičiančių asmenų) nusistovi nuolatiniai tarpusavio santykiai, jie sustiprina susidariusius „darbo“ modelius ir daro juos atsparius pokyčiams (Bowlby, 1975; Collins, Read, 1994). Pavyzdžiui, kai vaikas gerai prižiūrimas ir nuolat patiria tėvų meilę, jis turėtų susikurti tokį „darbo“ modelį, kuriame jo „Aš“ būtų reprezentuojamas kaip vertas aplinkinių meilės ir dėmesio, o kiti žmonės – kaip jautrūs ir verti pasitikėjimo. Jeigu vaiko bandymai pasiekti fizinio arba psichologinio komforto būseną nuolatos būna nesėkmingi, jis gali susikurti tokį „darbo“ modelį, pagal kurį kiti žmonės reprezentuojami kaip nepatikimi, o savasis „Aš“ – kaip nevertas aplinkinių dėmesio ir rūpinimosi. Tais atvejais, kai suaugusiųjų elgesys yra prieštaringas, vaikas gali abejoti tiek savo verte, tiek galimybe sulaukti aplinkinių dėmesio. Toks vaikas turėtų susikurti nenusipėjamų kitų bei neveiksmingo savojo „Aš“ „darbo“ modelį. Kitaip tariant, ankstyvuosius vidinius „darbo“ modelius sudaro kognityvinės–afektyvios reprezentacijos, atspindinčios vaiko bandymus pasiekti komforto būseną bei saugumą, taip pat tipiškus šių pastangų padarinius (Collins, Read, 1994; Shaver et al., 1996).

Svarbu pabrėžti, jog kartojantis tai pačiai patirčiai ir įprastiems elgesio padariniams ankstyvieji „darbo“ modeliai tampa tokie atsparūs pokyčiams, kad gali išlikti ilgą laiką tarpą arba net visą gyvenimą. Tokį didelį susidariusių „darbo“ modelių stabilumą lemia keletas veiksnių. Pirma, „darbo“ modeliai, kaip ir kitos vidinės reprezentacijos, daro tendencingą poveikį naujų stimulų kodavimui, interpretacijai bei užkoduotos informacijos išsaugojimui (pasireiškia tendencija išsaugoti jau suformuotas kognityvines struktūras) (Collins, Read, 1994; Higgins, 1990; Schneider, 1991). Antra, „darbo“ modeliai išlieka stabilūs dėl to, kad žmonės stengiasi pasirinkti arba sukurti tokią aplinką, kuri derintųsi su jų įsitikinimais apie save ir kitus žmones (Collins, Read, 1994; Feeney, Noller, 1996; Ickes et al., 1997). Laisvai pasirinkdami vienas situacijas ir vengdami kitų žmonės kuria sau palankią socialinę aplinką, kurioje gali geriausiai pasireikšti bei sulaukti pastiprinimo įprasti suvokimo, mąstymo ir elgesio būdai. Trečia, anksčiau sukurtas ir dažnai naudojamas kognityvines–afektyvias reprezentacijas arba „darbo“ modelius galima greičiau ir lengviau suaktyvinti, o tai savo ruožtu užtikrina didesnę vėlesnio jų panaudojimo tikimybę bei didėjančią stabilumą (Feeney, Noller, 1996; Higgins, 1990). Aišku, ilgą laiką susiduriant su nauja ir emociškai reikšminga patirtimi „darbo“ modeliai gali būti modifikuojami, tačiau šie pokyčiai dažniausiai būna susiję su didesne egzistuojančių vidinių reprezentacijų detalizacija (pvz., sukonstruojamos naujos esamų kognityvinių schemų subkategorijos), o labiau apibendrintos vidinės reprezentacijos išlieka nepakitusios. Dėl to įgyta papildoma patirtis nepakeičia ir „neištrina“ iš atminties ankstyvųjų „darbo“ modelių, o tik smulkiau detalizuoja turimas tarpusavio sąveikos reprezentacijas.

Be abejonės, asmenybės vidiniai „darbo“ modeliai atspindi ne tik tėvų ir vaikų tarpusavio santykių ypatumus. Vaikystėje „darbo“ modelių susidarymo šaltiniu gali tapti santykiai su broliais, seserimis arba seneliais, vėliau – su bendraamžiais (Collins, Read, 1994; Feeney, Noller, 1996). Kadangi žmogus tiesiogiai arba netiesiogiai susiduria su daugybe skirtingų tarpasmeninės sąveikos tipų (prisiminkime simbolinio modeliavimo galimybes), galima manyti, kad jis susikuria ne vieną, bet daugelį „darbo“ modelių, reprezentuojančių skirtingus bendravimo būdus. Tai patvirtina ir empirinių tyrimų duomenys, rodantys, kad žmonės atmintyje saugoja įvairius tarpasmeninės sąveikos modelius (Baldwin et al., 1996). Tokie sudėtingi

„darbo“ modeliai gali užtikrinti žmogui pakankamą lankstumą prisitaikant prie skirtingų bendravimo situacijų. Tačiau šiuo atveju labai svarbu ne tik tai, kokie tarpusavio sąveikos modeliai saugomi ilgalaikėje atmintyje, bet ir tai, koks „darbo“ modelis bus aktyvinamas bei taikomas konkrečioje situacijoje.

Vidinių „darbo“ modelių aktyvacija ir taikymas

Ne visi ilgalaikėje atmintyje saugomi „darbo“ modeliai vienodai prieinami. Tai, kuris modelis bus suaktyvintas ir panaudotas konkrečiu momentu, priklauso nuo „darbo“ modelių ypatumų, socialinės situacijos, taip pat asmenybės būsenos (Baldwin et al., 1996; Collins, Read, 1994; Shaver et al., 1996; Markus, Zajonc, 1985; Smith, 1998). Kai kurie „darbo“ modeliai lengvai aktyvinami dėl santykinai didelio savo lyginamojo „svorio“ arba „jėgos“. Ši „darbo“ modelio „jėga“ priklauso nuo to, kokia – ilgalaikė ir trumpalaikė patirtimi jis grindžiamas, kaip dažnai buvo taikomas anksčiau ir kokia jo padėtis bendroje „darbo“ modelių sistemoje. Galima sakyti, jog tie „darbo“ modeliai, kurie grindžiami didesne patirtimi, kurie buvo dažniau taikomi ir užima bendroje sistemoje svarbią padėtį, turi didesnę „jėgą“ ir gali būti greičiau aktyvinami. Pavyzdžiui, minėtomis savybėmis dažniausiai pasižymi tie „darbo“ modeliai, kurie buvo sukurti bendraujant su tėvais, todėl jie greitai ir lengvai aktyvinami (nors apskritai žmogus gali taikyti ir kitus atmintyje saugomus tarpasmeninių santykių modelius).

„Darbo“ modelių prieinamumas taip pat priklauso nuo to, koku laipsniu socialinės situacijos bruožai suderinami su šių modelių savybėmis (kuo labiau situacijos bruožai atitinka „darbo“ modelio savybes, tuo didesnė tikimybė jį suaktyvinti). Šiuo požiūriu gali būti labai svarbios bendravimo partnerių savybės bei tarpusavio santykių su kitais žmonėmis pobūdis. Be to, „darbo“ modelių suaktyvinimą gali lemti asmenybės ketinimai, motyvai arba išgyvenama būsena (pvz., neigiamos emocijos gali paskatinti agresyvaus elgesio scenarijų suaktyvinimą). Kartu reikia pabrėžti, kad suformuotas kognityvines schemas kartais gali suaktyvinti atskiri (pavieniai) socialinės situacijos stimulai, panašūs į ilgalaikėje atmintyje saugomos atitinkamos situacijos prototipo požymius (tokiais atvejais pasiekiamas slenkstinis schemas aktyvacijos lygis). Tačiau kai padidėja ilgalaikėje atmintyje saugomos informacijos prieinamumas, sumažėja tiesiogiai suvokiamos situacijos vaidmuo (Higgins, 1990), dėl to gali būti prarandamas tikslus ryšys su tikrove ir pasireikšti neadaptyvus elgesys.

„Darbo“ modeliai gali būti aktyvinami ne tik sąmoningai stengiantis, bet ir automatiškai (kaip savaiminis atsakas į tam tikrus aplinkos stimulus arba emocinius išgyvenimus) (Bargh, 1996; 1984; Shaver et al., 1996). Tarkime, ginčo metu labai susijaudinęs žmogus gali suvokti bendravimo partnerio veiksmus kaip įžeidimą arba grėsmę, panašią į tą, kurią dažnai patirdavo vaikystėje. Toks suvokimas savo ruožtu gali sukelti tiesioginį pykčio ir agresijos protrūkį, kuris atitinka sukurtą tarpasmeninių santykių „darbo“ modelį. Galima pridurti, kad automatiškai dažniausiai aktyvinami seni, dažnai taikomi „darbo“ modeliai, kurie yra potencialios aktyvacijos būsenos ir su kuriais nepajėgia konkuruoti naujai suformuotos vidinės reprezentacijos (senieji modeliai dažniausiai vyrauja tais atvejais, kai žmogus patenka į netikėtas, neįprastas arba dviprasmiškas situacijas, kai neturi laiko ramiai apsvarstyti visų galimų alternatyvų, yra stipriai susijaudinęs ir pan.).

Vidinių „darbo“ modelių funkcijos

Kaip pabrėžia daugelis autorių, susidarę „darbo“ modeliai daro poveikį įvairiausiems socialinių santykių aspektams: 1) tarpasmeninės sąveikos suvokimui, interpretacijai ir atkūrimui (Collins, Read, 1994; Crittenden, Ainsworth, 1989; Feeney, Noller, 1996; Mikulincer, 1998; Rothbard, Shaver, 1994; Пирс, Пезо-Пирс, 1997); 2) emociniams išgyvenimams (Collins, Read, 1994; Feeney, Noller, 1996; Rothbard, Shaver, 1994); 3) asmenybės planams, prognozėms ir lūkesčiams (apie kitų žmonių elgesį bei savo vaidmenį tarpasmeninių santykių sistemoje) (Berman, Sperling, 1994; Bowlby, 1975; Collins, Read, 1994; Crittenden, Ainsworth, 1989; Mikulincer, 1998; Rothbard, Shaver, 1994; Пирс, Пезо-Пирс, 1997); 4) tar-

pasmeninių santykių pobūdžiui bei konkrečių reakcijų pasirinkimui (Bowlby, 1975; Collins, Read, 1994; Rothbard, Shaver, 1994; Shaver et al., 1996; Пирс, Пезо-Пирс, 1997) ir pan.

Panagrinėjime, kaip daromas minėtas „darbo“ modelių poveikis. Pirmiausia reikia pasakyti, kad suaktyvinti „darbo“ modeliai (kaip ir kitos vidinės reprezentacijos) lemia dėmesio selektyvumą, t. y. skatina atkreipti dėmesį į vienus socialinės situacijos aspektus ir nepastebėti kitų (Baldwin et al., 1996; Higgins, Bargh, 1987; Markus, Zajonc, 1985; Smith, 1998). Žmonės dažniausiai daug greičiau pastebi tą informaciją, kuri atitinka jų įsitikinimus ir gali būti lengvai asimiliuojama į jau egzistuojančias žinių struktūras. Tarkime, ankstyvoje vaikystėje susidaręs pavojingo pasaulio „darbo“ modelis gali sustiprinti žmogaus budrumą priešiško, atstūmimo, pažeminimo, prievartos bei kitiems panašioms stimulams. Be to, nesaugus prieraišumo stilius ir atitinkama jo vidinė reprezentacija („darbo“ modelis) gali lemti naujos informacijos paiešką bei kognityvinių schemų lankstumą apdorojant naują informaciją. Kaip liudija tyrimų rezultatai, žmonės, kuriems būdingas nesaugus (vengimo) stilius, pasižymi mažesniu smalsumu bei noru sužinoti (palyginti su saugaus stiliaus tiriamaisiais) (Mikulincer, 1997). Dėl to gali atsirasti kognityvinis uždarumas, kai žmogus teikia pirmenybę tik jam saugioms žinioms ir atmeta bet kokią naują informaciją, kuri sukelia painiavą, nerimą ir reikalauja patikslinti arba pakeisti esamas vidines reprezentacijas.

Antra, „darbo“ modeliai daro įtaką tam, kokia informacija bus įsimenama, saugoma ir atkurama. Psichologinėje literatūroje nurodoma, kad dažniausiai įsimenama bei atkurama tokia informacija, kuri atitinka suformuotas kognityvines schemas (Baldwin, 1992; Higgins, Bargh, 1987; Koriat et al., 2000; Markus, Zajonc, 1985; Smith, 1998). Tuo tarpu šioms schemoms prieštaraujanti informacija dažniausiai nuvertinama, ignoruojama arba nuslopinama. Pavyzdžiui, atliktų tyrimų rezultatai liudija, kad sukurti „darbo“ modeliai gali paskatinti nediferencijuoto gynybiškumo strategijos taikymą (esant vengimo stiliui), kai žmogus slopina nemalonius atsiminimus ir emocinius išgyvenimus, susikuria barjerus stengdamasis apsisaugoti tiek nuo išorinės, tiek nuo vidinės grėsmės, emociškai atsiriboja nuo aplinkinių ir pan. (Mikulincer, Orbach, 1995). Kartu reikia pabrėžti, kad naudojamos kognityvinės schemas kartais gali skatinti tik dalinį įgytos patirties atkūrimą arba tendencingai papildyti turimą informaciją tokiomis detalėmis, kurių iš tikrųjų nebuvo (pvz., žmogus gali atsimiti tik neigiamus tarpasmeninės sąveikos aspektus arba jam gali atrodyti, kad patyrė aplinkinių atstūmimą daug dažniau, negu buvo iš tikrųjų).

Trečia, kadangi „darbo“ modeliai apima ne tik kognityvinius, bet ir afektyvius patirties aspektus, šių modelių aktyvinimas kartu sukelia ir atitinkamus emocinius išgyvenimus (Collins, Read, 1994). Minėti išgyvenimai savo ruožtu daro poveikį tolesniam informacijos perdirbimui – lemia tai, į ką bus atkreiptas dėmesys (pvz., neigiamas emocinis sužadintimas padidina žmogaus budrumą potencialiai grėsmei ir skatina tendencingą atitinkamų stimulų paiešką), kokia informacija bus lengviau įsimenama bei atkurama (pvz., žmonės lengviau įsimena ir greičiau atkuria tą informaciją, kuri atitinka jų emocinius išgyvenimus), kaip bus interpretuojama suvokta situacija ir pan. Kita vertus, emocinės reakcijos gali būti sukeltos, susilpnintos arba sustiprintos atsižvelgiant į tai, kaip žmogus supranta bendravimo partnerio veiksmus, kokius tikslus sau kelia, kokius elgesio padarinius numato ir pan. (t. y. emociniai išgyvenimai gali pasireikšti ir kaip informacijos perdirbimo proceso padarinys). Kadangi socialinės informacijos perdirbimas dažniausiai vyksta nuolatos, emociniai išgyvenimai vienu atveju gali pasireikšti kaip kognityvinės veiklos padarinys, kitu – kaip kognityvinę veiklą lemiantis veiksnys (Valickas, 1997).

Ketvirta, kaip jau buvo minėta, „darbo“ modelių forma saugoma daugybė elgesio strategijų ir planų, kurie lemia konkrečių reakcijų pasirinkimą. Šios elgesio strategijos ir planai gali būti panaudojami pagal „jeigu – tada“ principą (Baldwin, 1992; Mischel, Shoda, 1995). Kitaip tariant, kai žmogus nustato tam tikrus tipiškos situacijos bruožus (pvz., „bendravimo partneris man meluoja“), jis pasirenka atsakomąją reakciją, kuri jau daug kartų buvo panaudota panašiomis situacijomis (pvz., „su melagiu reikia vengti bet kokių artimesnių ryšių“). Tais atvejais, kai egzistuojančios elgesio strategijos ir planai neatitinka konkrečios situacijos arba siektinų tikslų, pasinaudodamas turimomis žiniomis bei situacijos analize žmogus gali sudaryti naują elgesio planą (Collins, Read, 1994). Tačiau naujų elgesio planų sudarymas reika-

lauja papildomo laiko ir kognityvinių išteklių, kuriais žmogus ne visuomet gali disponuoti (mes neretai patenkame į sudėtingas arba net stresines situacijas ir turime reaguoti iš karto). Esant ribotoms informacijos perdirbimo galimybėms žmonės dažniausiai pasikliauja lengvai prieinamais, gerai išmoktais ir dažnai naudojamais elgesio planais bei strategijomis. Kartu reikia pabrėžti, kad toks įprastų elgesio planų naudojimas kritinėmis situacijomis ne visada užtikrina pageidautinus rezultatus, nes turimi elgesio planai gali neatitikti sudėtingų bei neįprastų socialinės situacijos ypatumų.

Vidinių „darbo“ modelių ypatumai ir neadaptivaus (agresyvaus) elgesio pasireiškimas

Pagal socialinį kognityvinį požiūrį informacijai koduoti bei užkoduotai informacijai išsaugoti daugiau ar mažiau įtakos turi anksčiau sukurti „darbo“ modeliai arba kitos vidinės reprezentacijos, kurios psichologinėje literatūroje vadinamos įvairiai: schemomis, prototipais, schematiškais planais, scenarijais (Baldwin, 1992; Higgins, Bargh, 1987; Huesmann, 1988; Markus, Sentis, 1982; Markus, Zajonc, 1985). Šios vidinės reprezentacijos susideda iš abstrakčios ir apibendrintos informacijos, sukauptos ilgalaikėje atmintyje. Pavyzdžiui, reprezentacijas, susijusias su vaikų ir paauglių agresyviu elgesiu, gali atspindėti apibendrinta grėsmingo bei priešiško pasaulio samprata, atitinkami elgesio standartai, bendros tarpasmeninės sąveikos padarinių prognozės arba suvokta savojo „Aš“ vertė. Minėtos reprezentacijos daro tiesioginį poveikį naujos informacijos perdirbimui, o kartu ir žmogaus elgesio reguliacijai. Tarkime, vaikas, tapęs bendraamžių užpuolimo objektu, kilusią grėsmę gali susieti su būsimu pažeminimu, fiziniu skausmu arba materialine žala ir pritaikęs atitinkamas reakcijų pasirinkimo arba konstravimo taisykles kaip atsakymą panaudoti agresiją.

Dažnai taikomi ir didelę „jėgą“ turintys, tačiau tendencingi vidiniai „darbo“ modeliai informacijos perdirbimo procese neretai nulemia įvairias klaidas bei netikslumus. Natūraliai kyla klausimas, kodėl žmonės nesugeba pakeisti arba pritaikyti anksčiau suformuotų tendencingų vidinių reprezentacijų prie naujų situacijų. Kaip rašo kai kurie autoriai, tai gali lemti keletas pagrindinės priežastys (Epstein, 1990): 1) išstūmimas (kuris pašalina nepriimtą informaciją iš racionalios ir įsisaugojusios sistemos); 2) svarbesnių, labiau apibendrintų vidinių reprezentacijų izoliacija nuo tiesioginės, emociškai nelabai reikšmingos patirties (dėl to jas sunku pakeisti arba patikslinti); 3) siekimas išlaikyti susikurtos pasaulio aiškinimo sistemos stabilumą (tam gali būti panaudojamas selektyvus įvykių suvokimas, interpretacija bei tendencingas tam tikrų situacijų pasirinkimas arba sukūrimas); 4) apibendrintas jautrumas tam tikroms pavojingoms situacijoms arba įvykiams, taip pat įprasti elgesio būdai siekiant įveikti arba sumažinti kilusią grėsmę (vienu atveju nustatomi grėsmės šaltiniai, kitu nurodoma, kaip reikėtų elgtis pavojingoje situacijoje).

Kaip jau buvo minėta, vidiniai „darbo“ modeliai, turintys įtakos informacijos perdirbimo procesui bei žmogaus elgesiui, susidaro ankstyvųjų socializacijos poveikių kontekste. Jeigu ankstyvoji žmogaus patirtis lemia neadekvačių vidinių reprezentacijų formavimąsi, vėliau gali būti deformuotas socialinės informacijos perdirbimas, o kartu skatinamos ir įvairios neadaptivaus elgesio formos. Pavyzdžiui, šeimoje patiriama fizinė prievarta gali skatinti agresyvių vaiko elgesį darydama poveikį socialinės informacijos perdirbimo ypatumams (Dodge et al., 1990). Ankstyvoje vaikystėje patiriama fizinė prievarta ir priešiškus gali sukelti tokius efektus dėl to, kad vaiko ankstyvoji patirtis su reikšmingais suaugusiaisiais sukuria atitinkamus tipiškų tarpasmeninių santykių bei jų padarinių „darbo“ modelius. Nesaugus prierašumas, susijęs su patiriama fizine prievarta ir priešišku, vaiką gali paskatinti susikurti tokį tarpasmeninių santykių „darbo“ modelį, pagal kurį išorinis pasaulis interpretuojamas kaip grėsminga bei pavojinga vieta (Crittenden, Ainsworth, 1989). Toks „darbo“ modelis gali gana tiksliai atspindėti ankstyvąją vaiko patirtį (pvz., fizinės bausmės ir emocinį atstūmimą šeimoje), tačiau jis visiškai netinka apibūdinti kitokio pobūdžio tarpasmeninius santykius (dėl to vaikas vėliau gali nesuprasti žmonių, kurie nenaudoja jėgos bei prievartos). Minėtas „darbo“ modelis savo ruožtu turi įtakos vaiko socialinės informacijos perdirbimui – jis tampa nedėme-

singas vieniems tarpasmeninės sąveikos aspektams (pvz., bendradarbiavimo arba pritarimo požymiams) ir pasidaro tendencingai jautrus bei hiperbudrus priešiško stimulams. Be to, nuolat stebėdamas, kaip prierašumo modeliai, siekdami savo tikslų naudoja agresiją, vaikas gali išmokti agresyvias reakcijas vertinti kaip teigiamų padarinių šaltinį. Minėtas išmokymas ypač tikėtinas tada, kai vaikas nuolat mato, jog agresyvaus elgesio modelis (pvz., tėvas) su-
laukia teigiamo pastiprinimo. Taigi griežtų bausmių, fizinės ir psichologinės prievartos patirtis ankstyvoje vaikystėje gali sukurti tendencingą socialinės informacijos perdirbimo modelį, kuriame ypatingą vaidmenį atlieka selektyvus dėmesys priešiško stimulams bei teigiamas agresyvių reakcijų vertinimas. Šis informacijos perdirbimo modelis savo ruožtu gali skatinti agresyvaus elgesio pasireiškimą. Tai patvirtina ir atliktų tyrimų rezultatai, kurie rodo, kad fizinę prievartą patyrę vaikai palyginti su tais, kurie tokios prievartos nepatyrė, yra daug nedėmesingesni reikantiškiems socialiniams stimulams, tendencingai priskiria kitiems priešiškus ketinimus, renkasi nepakankamai kompetentingus (agresyvius) tarpasmeninių problemų sprendimus (Dodge et al., 1990; Weiss et al., 1992). Kadangi sukurti ir dažnai taikomi „darbo“ modeliai gali išlikti ilgą laiką, jie ir toliau lemia neadaptyvų elgesį. Kaip liudija kai kurių tyrimų rezultatai, nesaugus suaugusiųjų prierašumo stilius, kurį jie priskiria tiek sau, tiek bendravimo partneriui, leidžia numatyti didesnę išreiškiamos ir patiriamos agresijos kiekį romantiškų tarpusavio santykių srityje (Bookwala, 2002). Tai ypač būdinga esant nesaugiam susirūpinimo ir būgštavimo prierašumo stiliui.

Galima sakyti, kad vidiniai „darbo“ modeliai arba ilgalaikėje atmintyje sukauptos vidinės reprezentacijos daro didesnę arba mažesnę poveikį visiems socialinės informacijos perdirbimo žingsniams (stimulų kodavimui, jų mintinei reprezentacijai, tikslų išaiškinimui, galimų reakcijų generavimui bei reakcijų įvertinimui) (Crick, Dodge, 1994). Pavyzdžiui, kaip liudija daugelio tyrimų rezultatai, „darbo“ modeliai arba kitos vidinės reprezentacijos leidžia žmogui greičiau pastebėti tam tikrą informaciją, neaiškias bei neapibrėžtus stimulus taip interpretuoti, kad jie derintųsi su turimais įsitikinimais bei lūkesčiais, papildyti suvokiamoje informacijoje esančias spragas, arba priešingai – supaprastinti sudėtingą stimulų aplinką iki žmogui suprantamų bei reikšmingų prasminių vienetų, pirmiausia atkurti tą informaciją, kuri derinasi su turimomis kognityvinėmis schemomis, ir pan. (Baldwin, 1992; Higgins, 1990; Markus, Sentis, 1982). Taigi galima sakyti, kad sudaryti vidiniai „darbo“ modeliai tampa pagrindu, kuriuo remiantis perdirbama socialinė informacija.

Kartu reikia pridurti, kad asmenybės elgesio ir socialinės informacijos perdirbimo ypatumų ryšiai neretai įgauna ciklišką pobūdį. Pavyzdžiui, socialinė tarpusavio sąveika prasideda tada, kai vaikas susiduria su kokiais nors socialiniais stimulais (ginčijasi su bendraklasiais). Savo ruožtu vaiko elgesys yra tam tikras socialinis stimulus kitiems tarpasmeninės sąveikos dalyviams (jo bendraklasiams). Bendraklasiai taip pat mato ir koduoja vaiko pateikiamus stimulus (jo elgesį), juos perdirba ir atitinkamai reaguoja. Šios bendraklasių reakcijos vaikui vėl yra tam tikri socialiniai stimulai, kuriuos jis koduoja ir perdirba (baigiasi vienas socialinės sąveikos ciklas). Kai gaunama informacija perdirbama adekvačiai, pasireiškia socialiai kompetentingas bei adaptyvus elgesys, o įvairūs informacijos perdirbimo trūkumai gali sukelti vienus arba kitus vaiko elgesio nukrypimus. Kaip liudija sukaupta patirtis, minėti socialinės sąveikos ciklai (esant informacijos perdirbimo trūkumams) gali vis labiau ir labiau stiprinti neadaptyvias asmenybės elgesio formas. Tarkime, agresyvūs vaikai remdamiesi „darbo“ modelių forma sukauptomis žiniomis linkę manyti, kad jie tikrai gali tapti priešiškos agresijos objektu. Provokacinėmis arba dviprasmiškomis situacijomis šie „darbo“ modeliai nulemia tendencingas priešiško atribucijas, kurios savo ruožtu skatina agresyvias atsakomąsias reakcijas. Agresyvių vaikų bendraamžiai savo ruožtu atmintyje irgi saugo informaciją apie jų padidėjusį agresyvumą. Dėl šių žinių poveikio bendraamžiai dažniau priskiria agresyviems vaikams priešiškus ketinimus, mažiau jais pasitiki ir reaguoja į jų veiksmus agresyviau negu į kitų vaikų panašias reakcijas. Toks bendraamžių elgesys dar labiau padidina agresyvių vaikų įsitikinimą, kad aplinkiniai jų atžvilgiu priešiška nusistatę ir t. t. Pakartotini tokio tipo patyrimai patvirtina ir sustiprina asmenybės susikurtus vidinius „darbo“ modelius, atitinkamą informacijos perdirbimo būdą daro labiau automatizuotą ir sukelia tolesnius elgesio

nukrypimus (taigi susidaro „užburtas ciklas“, kuriam funkcionuojant žmogus vis dažniau panaudoja agresiją įvairiausiomis tarpasmeninės sąveikos situacijomis).

Išvados

Remiantis socialiniu kognityviniu požiūriu galima tvirtinti, kad susidarę vidiniai „darbo“ modeliai pradeda nulemti asmenybės elgesio ypatumus (pvz., „darbo“ modeliai lemia, kas bus suvokiama socialinės sąveikos situacijomis, kaip šios situacijos bus interpretuojamos, kokios atsakomosios reakcijos bus įgyvendinamos, kokioms situacijoms žmogus teiks pirmenybę ir pan.). Esant nesaugiam prierašumui žmogus dažniausiai suvokia tik tokią informaciją, kuri atitinka jo susikurtus „darbo“ modelius ir ignoruoja vidinėms reprezentacijoms prieštaraujančią informaciją. Dėl to žmogus tampa santykinai nelankstus, negali įgyti naujos patirties ir sėkmingai adaptuotis prie besikeičiančių aplinkos sąlygų. Taigi neadaptyvų elgesį galima vertinti kaip nesaugaus prierašumo vidinių „darbo“ modelių funkcionavimo padarinį. Šie tendencingi savojo „Aš“, kitų žmonių bei socialinio pasaulio vidiniai „darbo“ modeliai tampa save patvirtinantys, rigidiški ir uždari naujai informacijai, dėl to žmogus elgiasi neadaptyviai bei patiria nuolatinį distresą. Kartu reikia pasakyti, kad tendencingi vidiniai „darbo“ modeliai ir su jais susiję nesaugaus prierašumo stiliai gali būti adaptyvūs tam tikroje aplinkoje (pvz., šeimoje, kurioje vyrauja fizinis smurtas bei psichologinė prievarta), tačiau jie nėra tinkami pasikeitus gyvenimiškoms aplinkybėms ir esant normaliems tarpusavio santykiams.

Apibendrinant reikia pabrėžti, kad socialinė kognityvinė prierašumo teorija papildo bei leidžia geriau suprasti ankstyvosios patirties ypatumų ir vėlesnio asmenybės elgesio ryšius, pradines neadaptyvaus elgesio ištakas (kognityvinių ir afektyvių ankstyvosios patirties aspektų svarbą), taip pat aprašo neadaptyvaus elgesio susidarymo mechanizmus, o tai ypač svarbu taikant šio elgesio prevencijos bei korekcijos priemones.

LITERATŪRA

1. **Baldwin M. W.** Relational schemas and the processing of social information // *Psychological Bulletin*. 1992. Vol. 112. No 3.
2. **Baldwin M. W., Keelan J. P. R., Fehr B., Enns V., Koh-Rangarajoo E.** Social-cognitive conceptualization of attachment working models: Availability and accessibility effects // *Journal of Personality and Social Psychology*. 1996. Vol. 71. No 1.
3. **Bargh J. A.** Automaticity in social psychology // *Social psychology: Handbook of basic principles*. Ed. by E.T.Higgins, A.W.Kruglanski. – New York: The Guilford Press. 1996.
4. **Bargh J. A.** Automatic and conscious processing of social information // *Handbook of social cognition*. Ed. by R. S. Wyer, T. K. Srull. – Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1984. Vol. 3.
5. **Berman W. H., Sperling M. B.** The structure and function of adult attachment // *Attachment in adults: Clinical and developmental perspectives*. Ed. by M. B. Sperling, W. H. Berman. – New York: The Guilford Press, 1994.
6. **Bookwala J.** The role of own and perceived partner attachment in relationship aggression // *Journal of Interpersonal Violence*. 2002. Vol. 17. No 1.
7. **Bretherton I.** Pouring new wine into old bottles: The social self as internal working model // *Self processes and development. The Minnesota symposia on child development*. Ed. by M. R. Gunnar, L. A. Sroufe. – Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates. 1991. Vol. 23.
8. **Bowlby J.** Attachment and loss. Separation: Anxiety and anger. – Harmondsworth: Panguin Books, 1975. Vol. 2.
9. **Bowlby J.** Attachment and loss. Attachment. – New York: Basic Books, 1969. Vol. 1.
10. **Crick N. R., Dodge K. A.** A review and reformulation of social information processing mechanisms in children's social adjustment // *Psychological Bulletin*. 1994. Vol. 115.
11. **Collins N. L., Read S. J.** Cognitive representations of attachment: The structure and function of working models // *Advances in personal relationships*. Ed. by K. Bartholomew, D. Perlman. – London: Jessica Kingsley Publishers, 1994. Vol. 5.

12. **Crittenden P. M., Ainsworth M. D. S.** Child maltreatment and attachment theory // Child maltreatment: Theory and research on the causes and consequences of child abuse and neglect. Ed. by D. Cicchetti, V. Carlson. – New York: Cambridge University Press, 1989.
13. **Dodge K. A., Bates J. E., Pettit G. S.** Mechanisms in the cycle of violence // Science. 1990. Vol. 250.
14. **Dodge K. A., Schwartz D.** Social information processing mechanisms in aggressive behavior // Handbook of antisocial behavior. Ed. by D. M. Stoff, J. Breiling, J. D. Maser. – New York: John Wiley and Sons, 1997.
15. **Epstein S.** Cognitive-experiential self-theory // Handbook of personality: Theory and research. Ed. by L. A. Pervin. – New York: The Guilford Press, 1990.
16. **Feeney J., Noller P.** Adult attachment. – Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 1996.
17. **Higgins E. T.** Personality, social psychology and person-situation relations: Standards and knowledge activation as a common language // Handbook of personality: Theory and research / Ed. by L. A. Pervin. – New York: The Guilford Press, 1990.
18. **Higgins E. T., Bargh J. A.** Social cognition and social perception // Annual Review of Psychology. 1987. Vol. 38.
19. **Huesmann L. R.** An information processing model for the development of aggression // Aggressive Behavior. 1988. Vol. 14.
20. **Ickes W., Snyder M., Garcia S.** Personality influences on the choice of situations // Handbook of personality psychology. Ed. by R. Hogan, J. Johnson, S. Briggs. – San Diego: Academic Press, 1997.
21. **Koriat A., Goldsmith M., Pansky A.** Toward a psychology of memory accuracy // Annual Review of Psychology. 2000. Vol. 51.
22. **Markus H., Sentis K.** The self in social information processing // Psychological perspectives on the self. Ed. by J. Suls. – Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1982. Vol. 1.
23. **Markus H., Zajonc R. B.** The cognitive perspective in social psychology // Handbook of social psychology. 3-rd ed. Ed. by G. Lindzey, E. Aronson. – New York: Random House, 1985. Vol. 1.
24. **Mikulincer M.** Attachment working models and the sense of trust: An exploration of interaction goals and affect regulation // Journal of Personality and Social Psychology. 1998. Vol. 74. No 5.
25. **Mikulincer M.** Adult attachment style and information processing: Individual differences in curiosity and cognitive closure // Journal of Personality and Social Psychology. 1997. Vol. 72. No 5.
26. **Mikulincer M., Orbach I.** Attachment styles and repressive defensiveness: The accessibility and architecture of affective memories // Journal of Personality and Social Psychology. 1995. Vol. 68. No 5.
27. **Mischel W., Shoda Y.** A cognitive-affective system theory of personality: Reconceptualizing situations, dispositions, dynamics and invariance in personality structure // Psychological Review. 1995. Vol. 102. No 2.
28. **Rothbard J. S., Shaver P. R.** Continuity of attachment across the life span // Attachment in adults: Clinical and developmental perspectives. Ed. by M. B. Sperling, W. H. Berman. – New York: The Guilford Press, 1994.
29. **Shaver P. R., Collins N., Clark C. L.** Attachment styles and internal working models of self and relationship partners // Knowledge structures in close relationships: A social psychological approach. Ed. by G. J. O. Fletcher, J. Fitness. – Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1996.
30. **Schneider D. J.** Social cognition // Annual Review of Psychology. 1991. Vol. 42.
31. **Smith E. R.** Mental representation and memory // The handbook of social psychology. 4-th ed. Ed. by D. T. Gilbert, S. T. Fiske, G. Lindzey. – Boston: McGraw-Hill, 1998. Vol. 1.
32. **Valickas G.** Psichologinės asocialaus elgesio ištakos. – Vilnius: LTA, 1997.
33. **Weiss B., Dodge K. A., Bates J. E., Pettit G. S.** Some consequences of early harsh discipline: Child aggression and a maladaptive social information processing style // Child Development. 1992. Vol. 63.
34. **Пирс Дж., Пезо-Пирс Т. Д.** Применение теории привязанности в психотерапии детей, подвергшихся жестокому обращению // Руководство по предупреждению насилия над детьми. Под ред. Н.К.Асановой. – Москва: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 1997.

EARLY SOURCES OF MISBEHAVIOUR: A SOCIAL COGNITIVE APPROACH**Prof. Dr. Gintautas Valickas**

Vilnius University

Summary

On the basis of social cognitive attachment theory the article reviews different aspects of internal working models: 1) the conception and structure (the main components and hierarchy of working models); 2) the development and functioning (stability and change in working models); 3) the activation and information processing; 4) the functions (role of working models in selective attention, memory retrieval, emotional responses, personality's plans and reactions); 5) the peculiarities of working models and manifestation of misbehaviour (aggressive reactions). In conclusion it is emphasized, that from the social cognitive perspective the misbehaviour may be viewed as the outcome of insecure working models functioning.

Keywords: internal working models, cognitive-affective representations, misbehaviour